УДК 811.512.145

Б.К. Миңнуллин

XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ГАЗЕТАСЫНДА МӘГЪЛҮМАТИ ЖАНРЛАР

В данной статье предпринимается попытка систематизации и анализа информационных жанров татарской газеты начала XX в. на примере текстов татарских газет «Вакыт» и «Борхане таракки». Из всех информационных жанров в рассматриваемых газетах чаще всего встречаются заметка и объявление.

Ключевые слова: литературный язык, язык газеты, жанры газетного текста, информационные жанры.

Бүгенге көн тел белеме кысаларында галимнәр теге яки бу әдип иҗатының телен фәнни яктан өйрәнүгә зур игътибар бирә. Ләкин шул ук вакытта телнең иҗтимагый тормышның башка өлкәләрендә кулланылышын чагылдыра торган текстлар да юк түгел. Алар арасында вакытлы матбугат битләрендә басылган текстлар аерым бер урын алып тора [Миннуллин, с. 3–4; Мирхаев, Гумеров, с. 49–54].

Билгеле булганча, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар милли әдәби теленең формалашуында һәм камилләшүендә аеруча мөһим бер чор булып тора. Нәкъ менә XX гасыр башында «татар вакытлы матбугаты» дигән күренеш барлыкка килеп, җәмәгатьчелектә киң таралыш ала. Бүген галимнәр газета текстының жанрлар системасы турында сүз йөрткәндә, аның өч төп төргә бүленүен ассызыклый: мәгълүмати, аналитик һәм әдәби-публицистик жанрлар [Пельт, с. 8].

Мәгълүмати жанрларга иң элек хәбәр җиткерү функциясе хас. Әлеге жанр кысаларында кыска вакыт эчендә һәм җыйнак формада теге яки бу күренеш яисә вакыйга турында хәбәр ителә. Аналитик һәм әдәби-публицистик жанрларга исә тәэсир итү функциясе йөкләнә. Аналитик жанрлар мәгълүмати жанрларга караганда киңрәк вакыт аралыгында языла, аларда фактлар һәм вакыйгалар системасының нигезле өйрәнелеше һәм анализы, логик йомгак урын ала. Әдәби-публицистик жанрлар, нигездә, көчле эмоциональ төсмергә ия.

Тәкъдим ителгән әлеге мәкаләдә без «Вакыт» (Оренбург, 1906–1918) һәм «Борхане тәрәкъкый» (Әстерхан, 1906–1911) газеталары нигезендә XX гасыр башы вакытлы матбугатында урын алган мәгълүмати жанрларга анализ бирүне максат итеп куябыз.

«Борхане тәрәкъкый» газетасында басылган мәгълүмати жанрлар арасында иң киң таралганнарының берсе – заметка (хәбәр). Хәбәрнең төп максаты – билгеле бер вакыт кысаларында укучыга мәгълүмат җиткерү. Әлеге төр текстларның кыскалыгы аларны

әзерләүгә бирелгән вакыт кысаларының чикләнгәнлеге белән аңлатыла. Мәсәлән, «Борхане тәрәккъый» газетасында басылган хәбәрләрнең күләме бер җөмләдән алып дүрт-биш җөмлә тәшкил итә, ләкин гадәттә алар бер-ике җөмләдән артмый. Әлеге җөмләләр бер баганага урнашкан ун-унбиш кыска юлдан гыйбарәт.

«Борхане тәрәккъый» газетасында басылган хәбәрләр гадәттә ике төргә бүленә – хроникаль һәм кыска хәбәрләр. Әлеге текстлар, нинди төрдән булуларына карамастан, төрле рубрика кысаларында блоклап биреләләр. Хәбәр жанры иң еш басыла торган рубрикалардан, мәсәлән, «Русия хәбәрләре», «Хаҗитархан хәбәрләре» һ.б. яисә «Хаҗитархан февраль 21», «Хаҗитархан октябрь 15» дип исемләнгән календарь яңалык рубрикаларын атап үтәргә мөмкин. Хәбәр текстларына сирәк очракларда гына исем куела.

Мисал өчен «Борхане тәрәккъый» газетасында «Русия хәбәрләре» рубрикасы кысаларында басылган хәбәр текстыннан өзекне карыйк: [kief törmäsendä ülem cazasyna xökem qylynğan palitičiskiny asarğa palač bulyp jallanğač aristant puškofny palač bulğanlyğy öčen iptäš aristantlary qajčy berlän 16 cirdän cäräxätlägänlär] («Борхане тәрәккъый», алга таба – «Б.т.», «Палачны җәрәхәтләгәнләр», № 30, 1906). Югарыда әйтелгәнчә, әлеге рубрика берничә кыска информацион текст – хәбәрдән гыйбарәт. Бу очракта һәрбер текстка үз исеме куела.

Хәбәр жанры «Вакыт» газетасы битләрендә дә киң кулланыла. «Борхане тәрәккъый» газетасыннан аермалы буларак, «Вакыт»та гадәттә киңәйтелгән хәбәр еш очрый. Алар ярдәмендә автор күренеш яки вакыйга турында мәгълүмат кына биреп китми, ә бәлки аларның сәбәпләрен һәм нәтиҗәләрен дә ачып бирергә тырыша. Бу исә текстның күләменә дә йогынты ясамый калмый. «Вакыт» газетасында басылган хәбәрләр шулай ук блоклап «Оренбург хәбәрләре», «Рәсәй хәбәрләре», «Әтраф хәбәрләре», «Рәсми хәбәрләр» кебек рубрикаларда аерым-аерым исемнәр астында бирелә. Мисал өчен чираттагы хәбәр текстының өзеген карыйк: [20 nče januarda fiadosija qalasyna berenče partija xacilar ilä ruski obšesyvanyŋ tsaritsa paraxody kilde. bunda 1,140 xaci qajtty…] («Вакыт», далее – «В.», «Хаҗиларның кайтуы», № 426, 1909). Әлеге текстның «Хаҗиларның кайтуы» дигән үз исеме бар, шул ук вакытта ул укучыга «Рәсми хәбәрләр» дип исемләнгән рубрика эчендә берничә хәбәр белән бер рәттән тәкъдим ителә.

Без тикшерә торган газеталарда еш кулланыла торган тагын бер мәгълүмати жанр – отчет (хисап). Әлеге жанрның максаты теге яки бу фактны яисә вакыйганы җентекле рәвештә укучыга җиткерү. Хисапның күләме хәбәр жанры белән чагыштырганда сизелерлек дәрәҗәдә арта. Гадәттә әлеге төр мәгълүмати жанрның тексты сөйләм теленә якын тора. Газетада нигездә теге яки бу җыелыш, конференция, очрашу һ.б. чараларга багышланган хисаплар урын ала. Хисап, күптән түгел

булып узган чараны, аның реаль хронологик кысаларына нигезләнеп чагылдыра. Хисап авторы бары тик фактлар һәм детальләрне сайлап алуда гына катнаша [Гуревич, с. 26].

«Борхане тәрәкъкый» газетасында хисаплар сирәк очрый, ә басылганнары – турыдан-туры хисаплар. Әлеге хисапларның текстында авторның катнашы аеруча чикләнгән була, сөйләүченең чыгышы укучыга сүзгә сүз тапшырыла. Мисал өчен «Борхане тәрәкъкый» газетасында басылган «Г. Думаның 26 февраль җыелышында Садри әфәнде Максудов нотыгы» дип исемләнгән хисаптан өзекне китерәбез: [xalyq wäkilläre äfändelär!.. xökümätneŋ bezgä mönäsäbäte alyšuynyŋ berničä säbäpläre bar. İŋ möhime mämläkät säjäsätendäder ki... kinät mämurlar wä xökümät möselmanlarnyŋ inarodis bulğanlyğyn iskä töšerdelär...] («Б.т.», «Г. Думаның 26 февраль җыелышында Садри әфәнде Максудов нотыгы», № 139, 1911).

«Вакыт» газетасында шулай ук турыдан-туры хисаплар гына басылган, ләкин «Борхане тәрәкъкый» газетасыннан аермалы буларак биредә алар ешрак очрый. Мәсәлән, «Вакыт» та басылган хисаптан өзек: [g. dumada din kamisiasy ber dindän ikenče dingä küčü xaqyndağy läixäne tämam qabul itmešter. kamisianyŋ läixäse ošbudyr. berenče maddä: 21 jäšenä etkän här ber kešegä här ber törle din wä mäzhäbkä küčärgä irekter...] («В.», «Диндә иркенчелек», № 433, 1909).

Тикшерелә торган газеталарда урын алган мәгълүмати жанрлар арасында игъланнар еш очрый. Игъланнарны без ике төргә бүлеп карыйбыз: мәгълүмати һәм сату-алу игъланнары. Танылган тел галиме М.Н. Кожина ассызыклаганча, XX гасыр ахырында әдәби телнең кулланылыш даирәсе киңәюе нәтиҗәсендә, шул исәптән публицистик стильдә дә, сату-алу игъланнары аеруча таралыш ала [Кожина и др., с. 387]. Шунысы үзенчәлекле, сату-алу игъланнарының татар вакытлы матбугатында инде XX гасыр башында ук, ягъни татар газета-журналлары барлыкка килгәннән башлап, киң кулланылганлыгы күренә. Бүген тел галимнәренең бер өлеше сату-алу игъланнарының югары дәрәҗәдә социальләшкән булуын күздә тотып, аларны публицистик стильгә караган текстларга кертәләр. Галимнәрнең икенче өлеше исә, әлеге текстларда башка функциональ стильләргә караган үзенчәлекләрнең дә булуына нигезләнеп, сату-алу игъланнары текстларының күпстильле булуын ассызыклый.

«Борхане тәрәкъкый» газетасында сату-алу игъланнары мәгълүмати игъланнар белән чагыштырганда сирәгрәк очрый. Мәсәлән, мәгълүмати игъланга бер мисал китерик: [borhan taraqi matbäğasyna ečmi torğan jaxüd xezmätendän qalmyj torğan xäref sujučy kiräk] – («Б.т.», «Игълан», № 81, 1907).

«Вакыт» газетасында исә сату-алу игъланнары да, мәгълүмати игъланнар да һәр санда диярлек урын ала. «Борхане тәрәкъкый» газетасында сату-алу игъланнары гадәттә соңгы биттә

басылса, «Вакыт»та мәгълүмати жанрларның әлеге төрен һәр газетаның башында да, ахырында да табарга мөмкин. Аерым саннарда сату-алу игъланнарын бастыру өчен тулы бер бит бүленеп бирелә һәм «Борхане тәрәкъкый» газетасыннан аермалы буларак, «Вакыт»та әлеге игъланнар рәсемнәр белән бизәлә. «Вакыт» газетасында басылган сату-алу игъланына чираттагы мисалны карыйк: [jaŋa basylyp čyqty! qozğynlar ojasynda. šaxtadağy möselman eščelär tormyšyna dair šärif äfände kamal qalämilä jazylmyš ğyjbrätle ber xikäjäder. xaqy 12 tien. počta ilä 14 tien] – («В.», № 700, 1910).

«Вакыт» газетасында басылган сату-алу мәкаләләренең күпчелеге исемсез бирелә, ә «Борхане тәрәкъкый» газетасында исә мәгълүмати игъланнар да, сату-алу игъланнары да «Игълан» исеме астында басыла. Шунысы кызык, «Вакыт»та басылган кайбер сату-алу игъланнарының текстлары параллель рәвештә гарәп һәм кирилл хәрефләре белән бирелә.

Шулай итеп, «Борхане тәрәкъкый» һәм «Вакыт» газеталарында басылган мәгълүмати жанрлар арасында иң киң таралганнары – хәбәр һәм игълан жанрлары. Шул ук вакытта хәбәр, аналитик жанрларга карый торган мәкалә жанры белән бер рәттән, безнең тарафтан тикшерелә торган газеталарда күпчелекне тәшкил итә.

Әдәбият

Гуревич С.М. Газета: вчера, сегодня, завтра. М.: Аспект Пресс, 2004. 288 с.

Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. М.: Флинта. Наука, 2008. 464 с.

Миннуллин Б.К. Татарская газета «Борхане таракки». Казань: ИЯЛИ, 2012. 300 с.

Мирхаев Р.Ф., Гумеров И.Г. Система форм существования татарского языка в конце XIX – начале XX в. // Филология и культура. 2015. № 1 (39). – С. 49–54.

Пельт В.Д. Дифференциация жанров газетной публицистики: Учеб.-метод. пособие для студентов. М.: Изд-во МГУ, 1984. 48 с.

Миңнуллин Бәхтияр Ким улы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге мөдире